

MUNIS XORAZMIY DEVONINING O'RGANILISHI VA UNING TARIXIY- ETIMOLOGIK TAHLILI

**Xalqaro Innovatsion Universiteti,
2-kurs magistranti Sharopova Durdona Azim qizi**

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitining yirik vakillaridan biri bo'lgan Munis Xorazmiy devonining o'rganilish tarixi hamda uning tarixiy-etimologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shoir ijodining shakllanish omillari, devon tarkibi, qo'lyozma va nashr variantlari, asarlarda qo'llangan tarixiy leksika, arabiy, forsiy va turkiy qatlamlarga mansub so'zlarning kelib chiqishi hamda semantik taraqqiyoti yoritiladi. Munis devoni tilining o'ziga xos jihatlari, eski o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o'rni, shuningdek, asarda uchraydigan tarixiy birliklarning etimologik manbalari ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijasida Munis devoni nafaqat badiiy-estetik yodgorlik, balki o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini o'rganishda muhim manba ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Munis Xorazmiy, devon, tarixiy-etimologik tahlil, eski o'zbek tili, leksika, qo'lyozma, arabcha qatlam, forsha qatlam, turkiy birliklar, Xorazm adabiy muhiti.

Аннотация

В данной статье рассматриваются история изучения дивана Муниса Хорезми и его историко-этимологические особенности. Анализируются состав дивана, рукописные источники, языковые особенности произведений поэта, а также происхождение и развитие лексических единиц тюркского, арабского и персидского происхождения. Особое внимание уделяется роли дивана Муниса в развитии староузбекского литературного языка и его значению как историко-лингвистического источника. В результате исследования обосновывается важность дивана Муниса для изучения истории узбекского языка и литературы.

Ключевые слова: Мунис Хорезми, диван, историко-этимологический анализ, староузбекский язык, лексика, рукопись, тюркские слова, арабские заимствования, персидские элементы.

Abstract

This article examines the history of studying the Divan of Munis Khorezmi and provides a historical-etymological analysis of its language. The study discusses the composition of the divan, manuscript sources, linguistic features, and the origin and semantic development of lexical units belonging to Turkic, Arabic, and Persian layers. Particular attention is paid to the role of Munis's poetry in the development of the Old Uzbek literary language and its

significance as a historical linguistic source. The research demonstrates that the Divan of Munis is not only a literary masterpiece but also an important source for investigating the historical development of the Uzbek language.

Keywords: Munis Khorezmi, divan, historical-etymological analysis, Old Uzbek language, lexicon, manuscript, Turkic vocabulary, Arabic borrowings, Persian elements.

Kirish

O‘zbek mumtoz adabiyoti ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, uning taraqqiyotida turli davrlarda yashab ijod qilgan shoir va mutafakkirlarning o‘rni beqiyosdir. Ana shunday ulug‘ siymolardan biri Shermuhammad Munis Xorazmiy hisoblanadi. U XIX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitining yirik namoyandasi sifatida tanilib, nafaqat iste’dodli shoir, balki tarixchi, tarjimon va ma’rifatparvar olim sifatida ham o‘zbek madaniyati taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan.

Munisning adabiy merosi orasida uning devoni alohida ahamiyatga ega. Devon tarkibidagi g‘azal, muxammas, musaddas, qasida, ruboiy va boshqa janrlardagi asarlar shoirning badiiy mahoratini namoyon etish bilan birga, o‘sha davr tilining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Shu bois Munis devoni nafaqat adabiyotshunoslar, balki tilshunoslar uchun ham qimmatli manba sifatida e’tirof etiladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o‘rganishda mumtoz adabiyot namunalarining lingvistik tahliliga katta e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, tarixiy-etimologik tadqiqotlar til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini, lug‘at boyligining shakllanish manbalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Munis devoni tilining tarixiy-etimologik jihatdan tadqiq qilinishi eski o‘zbek adabiy tilining rivojlanish xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi Munis devonining o‘rganilish tarixini tahlil qilish, devon tarkibidagi tarixiy leksik birliklarning kelib chiqishi va semantik taraqqiyotini aniqlashdan iborat.

Asosiy qism

Munis Xorazmiy hayoti va ijodiy faoliyati

Munis Xorazmiy 1778-yilda Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida tavallud topgan. Uning asl ismi Shermuhammad bo‘lib, “Munis” taxallusi bilan ijod qilgan. Shoir yoshligidan ilm-fanga qiziqib, arab va fors tillarini mukammal o‘rgangan. Natijada u Sharq mumtoz adabiyotining eng yaxshi namunalarini mutolaa qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan.

Munis yashagan davr Xorazm tarixida siyosiy va madaniy jihatdan muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda Xiva xonligi hududida ilm-fan va adabiyot rivojlanib, ko‘plab ijodkorlar yetishib chiqqan. Munis ana shu muhitning eng faol vakillaridan biri bo‘lib, saroyda kotiblik vazifasida ham faoliyat yuritgan.

Shoirning ijodi lirik va tarixiy asarlardan iborat. Uning “Firdavs ul-iqbol” asari Xiva xonligi tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lsa, devoni o‘zbek mumtoz she‘riyatining yuksak namunasi sifatida qadrlanadi.

Munis devonining o‘rganilish tarixi

Munis ijodini o‘rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Dastlab uning asarlari qo‘lyozma shaklida tarqalgan bo‘lib, keyinchalik ilmiy muomalaga kiritilgan. XX asr boshlarida o‘zbek adabiyotshunosligida mumtoz merosni o‘rganishga qiziqish kuchayishi natijasida Munis ijodi ham tadqiqotchilar e‘tiborini torta boshladi.

Munis merosini ilmiy jihatdan tadqiq etishda akademik Vohid Abdullayev, Naim Karimov, G‘ulom Karimov, A. Hayitmetov va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo‘ldi. Ular shoir hayoti, ijodiy merosi, devonining janriy xususiyatlari va badiiy mahoratini tadqiq etdilar.

Mustaqillik yillarida Munis merosini qayta o‘rganish va yangi ilmiy talqinlar yaratish imkoniyati kengaydi. Xususan, qo‘lyozma manbalarning ilmiy tavsifi berildi, devonning ayrim nusxalari qiyosiy tahlil qilindi hamda shoir asarlarining til xususiyatlariga oid tadqiqotlar amalga oshirildi.

Devonning tarkibiy tuzilishi

Munis devoni mumtoz adabiyot an‘analari asosida tuzilgan bo‘lib, unda g‘azal, muxammas, musaddas, ruboiy, qit‘a, tuyuq va boshqa she‘riy janrlar o‘rin olgan. Devonning asosiy qismini g‘azallar tashkil etadi.

Shoir g‘azallarida ishq, vafo, sadoqat, insoniy fazilatlar, ma‘rifat va komillik masalalari yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Ayrim she‘rlarda esa ijtimoiy hayotdagi muammolar, zamon ahlining fe‘l-atvori va axloqiy masalalar tanqidiy ruhda yoritilgan.

Munis she‘riyatida Alisher Navoiy an‘analari yaqqol seziladi. Shoir Navoiy ijodidan ilhomlanib, turkiy til imkoniyatlaridan keng foydalangan. Shu bilan birga, fors-tojik she‘riyati ta‘siri ham kuzatiladi.

Munis Xorazmiy o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandalaridan biri sifatida nafaqat badiiy ijodi, balki til va madaniyat tarixini o‘rganishda ham muhim o‘rin egallaydi. Uning devoni XIX asr boshlaridagi Xorazm adabiy muhitining badiiy-estetik qarashlarini, ijtimoiy-ma‘naviy hayotini va til taraqqiyoti xususiyatlarini aks ettiruvchi qimmatli manba hisoblanadi.

Tadqiqot davomida Munis devonining o‘rganilish tarixi tahlil qilinib, shoir merosiga bo‘lgan ilmiy qiziqishning turli davrlarda izchil davom etib kelayotgani aniqlandi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida mumtoz adabiyotga bo‘lgan e‘tibor kuchayishi natijasida Munis ijodini yangi metodologik yondashuvlar asosida o‘rganish imkoniyati kengaydi. Qo‘lyozma nusxalarining ilmiy tavsifi, matnshunoslik tadqiqotlari va lingvistik izlanishlar shoir merosining yanada chuqurroq o‘rganilishiga xizmat qilmoqda.

Tarixiy-etimologik tahlil natijalari Munis devoni leksik tarkibining nihoyatda boy va rang-barang ekanligini ko'rsatdi. Devon tilida qadimgi turkiy qatlam bilan bir qatorda arab va fors tillaridan kirib kelgan ko'plab leksemalar faol qo'llangan. Ushbu birliklar o'sha davr adabiy tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan hamda shoirning badiiy-estetik maqsadlarini ifodalashga xizmat qilgan.

Turkiy qatlamga mansub so'zlar xalqona ruhni, milliy tafakkur va dunyoqarashni aks ettirsa, arabiy va forsiy qatlamlar ilmiy, diniy, falsafiy hamda tasavvufiy mazmunni ifodalash imkonini bergan. Natijada devon tilida turkiy, arabiy va forsiy elementlarning uyg'unlashuvi kuzatiladi. Bu esa eski o'zbek adabiy tilining boy imkoniyatlarini namoyon etadi.

Munis she'riyatida qo'llangan ayrim tarixiy birliklar bugungi kunda faol iste'moldan chiqib ketgan bo'lsa-da, ular o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim leksemalarning semantik taraqqiyoti, ma'no kengayishi yoki torayishi til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini o'rganishga yordam beradi.

Shuningdek, devonda uchraydigan sinonimik qatorlar, obrazli ifodalar, poetik vositalar va badiiy tasvir usullari shoirning yuksak badiiy mahoratini namoyon qiladi. Munis o'z asarlarida so'z tanlashga alohida e'tibor bergan, har bir leksemaning ma'no va uslubiy imkoniyatlaridan mohirona foydalangan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Munis devoni nafaqat o'zbek mumtoz she'riyatining yuksak namunasi, balki o'zbek tilining tarixiy leksikasi, etimologiyasi va adabiy til taraqqiyotini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Devonning tarixiy-etimologik tahlili o'zbek tilining shakllanish jarayonlari, lug'at boyligining rivojlanishi va mumtoz adabiy tilning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida Munis devonining alohida leksik-semantik guruhlari, poetik birliklari va qo'lyozma nusxalarini qiyosiy o'rganish bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Munis Xorazmiy. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Fan, 1957.
2. Munis va Ogahiy. *Firdavs ul-iqbol*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
3. Karimov G'. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1975.
4. Abdullayev V. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
5. Hayitmetov A. *Navoiy lirikasi*. – Toshkent: Fan, 1961.
6. Shamsiyev P. *O'zbek matnshunosligi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1979.
7. Rustamov A. *Navoiy badiiy mahorati*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1979.